

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

94

НОВИ САД
2016

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ
Историјски институт, Београд, Србија

СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ*

САЖЕТАК: Рад се бави старосном структуром становништва Србије у 19. веку. На основу података о расподели становништва према узрасту из 1854. и 1890. године извршена је анализа заступљености појединих старосних група у укупној популацији. Посебно је разматрано учешће старосних група у градском и сеоском становништву, као и у мушком и женском делу популације. Подаци о старосној структури упоређени су са аналогним подацима из других европских земаља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становништво, демографија, старосна структура, Србија, 19. век

У модерној административној држави, која се ствара у другој половини 18. века, интересовање за становништво у почетку је било усмерено ка прикупљању података о пореским и војним обвезницима. У спискове становника, који су састављани ради стицања увида у број лица која подлежу плаћању пореских обавеза и регрутовању за војну службу, бележене су и њихове године старости. Паралелно са административним занимањем за становништво, развијало се и научно интересовање за биолошке и социјалне одлике људске популације и законитости у њеном развоју. Прикупљање све већег броја података о становништву од стране државне администрације и развој научних метода њихове анализе у 19. веку, омогућили су стицање увида у демографску структуру и развој, као и праћење и предвиђање демографских трендова.

Као и у другим европским земљама, и у Србији је у 19. веку почетно интересовање за старосну структуру становништва било у вези с утврђивањем броја пореских и војних обвезника. Првим пописом пореских лица 1815. године обухваћени су мушкарци старији од седам година – обвезници харача, као и ожењени мушкарци који су плаћали народни порез. С обзиром на то да је брак у Србији у то време био скоро универзалан, подаци о броју ожењених лица из пореских спискова посредно могу да укажу и на број одраслих мушкараца. Од 1819. године у пореске спискове уводе се и мушкарци млађи

* Рад је резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” (бр. 177030).

од седам година, како би се предупредиле злоупотребе приликом плаћања пореза, познате као „скривање харачких глава”.¹

У првом попису целокупног становништва у Србији, извршеном 1834. године, мушко становништво пописано је по годинама старости. Поред навођења година старости сваког мушког лица, у посебним рубрикама извршена је расподела мушкараца по старосним групама. У посебној рубрици регистровани су мушкарци од седме до седамдесете године живота који су били обвезници харача. У рубрикама које су се односиле на војне обвезнике, мушкарци недорасли за војску регистровани су према узрасту у две рубрике: од прве до седме године, и од седме до осамнаесте године живота. Расподела мушке деце на старосне групе требало је да омогући државној управи увид у бројно стање будућих војних обвезника, како би на основу тих информација могла да планира регрутацију и креира војну политику.²

Наредне, 1835. године, сва пореска давања су обједињена, а порески обвезници постали су сви мушкарци старији од 20 година, без обзира на брачно стање. Стога је и у наредним пописима бележење година старости мушког дела становништва било значајно. Истовремено, из пописних рубрика нестало је класификовање становника према узрасту за војску, пошто је држава развила друге методе за дознавање броја регрута.³

Женски део становништва први пут пописан је по именима и по годинама старости 1862/63. године.⁴ На увођење ове новине у пописе становништва пресудно је утицао Владимир Јакшић, који је 1862. године постављен на место начелника Економског одељења Министарства финансија, у чијој надлежности је било и организовање и спровођење пописа. Јакшић је био први школовани статистичар у Кнежевини Србији. Његовом заслугом је и у Србији, по угледу на развијене европске земље, отпочело проучавање демографских кретања и структуре становништва.

Током прве половине 19. века у модерним административним државама било је распрострањено уверење да ће проучавање демографске структуре и развоја допринети унапређењу државних политика управљања, што ће за последицу имати повећање општег благостања. Ово уверење је са немачких универзитета у Србију донео и Владимир Јакшић. Старосну структуру становништва посматрао је у економском контексту, кроз однос између радно активног и неактивног становништва: „Као народни привредитељи дужни смо особито вниманије на оне разреде људства у једној држави обратити, који не само да ништа не производе, но који шта више од труда и тецива остали[x] саграђана издржавају се”.⁵

¹ Опширније видети у: А. Вулетић, „Од пореских спискова до првог пописа становништва и имовине. Овладавање људским и материјалним ресурсима у ослобођеној Србији 1815–1834. године”, у: *Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка*, Београд–Чачак 2016, 151–165.

² Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мецовија брђа (Miscellanea)* XIII, 1984, 13.

³ *Истио*, 16 [За утврђивање броја регрута од значаја су постали извештаји из матичних књига, чије је вођење постало обавезно 1836. године].

⁴ Женско становништво први пут је обухваћено пописом 1834. године, али само збирно у оквиру домаћинства, *Истио*, 13.

⁵ В. Јакшић, „Число и покрет људства у Београду”, *Гласник Друштва српске словесности* VII, 1855, 265.

Прва анализа старосне структуре становништва Србије, коју је средином 19. века извршио Јакшић, показала је да је сразмерни однос између појединих старосних група у Србији неповољнији у односу на друге европске земље: „Као што се и у осталим, у нормалном политичном стању налазећим се државама показује, исто тако и у Србији људство од деце почевши пак до најдубље старости све то слабије числом [бројем] бива, само утолико што је између Србије и остале Европе разлика, што *код нас сувише деце, мање мужева и сасвим мало сѝараца има*” (подвукла ауторка рада).⁶

У академској јавности демографски развој није сагледаван само у перспективи економског развоја, већ и у ширем друштвеном контексту који је подразумевао борбу за остварење националних циљева. С обзиром на то да су демографски оквири друштвеног и државног напретка најчешће посматрани кроз укупни прираштај становништва, лекар Милан Јовановић Морски сматрао је потребним да нагласи и важност броја одраслих становника. Према његовом уверењу, за „малене” државе, каква је била Србија, које „имају да изврше големе задаће, нема и не може бити наслона на *аисолуѝно мноѝиѝво жиѝиелѝсѝива*, као што га видимо у великим државама (Турска): за њих је *релативно већи број одраслог жиѝиелѝсѝива* [подвучено у оригиналу] и његово индивидуално здравље, његова снага највећи фактор, као што је то наша новија историја јасно засведочила”.⁷

У опсежном статистичком приказу друштвеног и привредног стања у Србији почетком 80-их година 19. века, Владимир Јовановић осврнуо се и на старосну структуру становништва: „Подела становника по годинама нарочито је важна за оцену привредне, војене, и уопште друштвене снаге. Само су одрасли за оружје и одбрану земље; они су производни радници на пољу народне привреде; они [су] активни носиоци јавних права и дужности, народне самосталности и државне моћи; докле се неодрасли ни у што од свега тога не рачунају.”⁸ Поред одраслих становника, који су важни за привредни развој и војну моћ сваке државе, Јовановић је нагласио и значај броја старијих житеља у укупној популацији. Иако су радно непродуктивни, бројност старих људи је показатељ „здраве климе, доброг одгајивања, уредног живота и неког благостања, па се и знатнији број старих у народу повољно оцењује”.⁹

*

Прву анализу старосне структуре становништва Србије извршио је Владимир Јакшић на основу пописа из 1854. године. С обзиром на то да је извођење старосне структуре за целу земљу био замашан посао, Јакшић се определио за њено извођење на узорку становништва Београда, Бањског

⁶ *Исѝо*, 263.

⁷ Милан Јовановић, „Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији”, *Гласник Срѝскоѝ ученоѝ друѝѝива* III, 1866, 106.

⁸ Владимир Јовановић, „Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава”, *Гласник Срѝскоѝ ученоѝ друѝѝива* LI, 1882, 209.

⁹ *Исѝо*.

среза у Алексиначком округу и Карановачког среза у Чачанском округу. Иако становништво Београда није било репрезентативно за целу земљу, оно је имало специфичну тежину због политичког и привредног значаја српске престонице. Старосна структура становништва главног града требала је да покаже деловање друштвених и привредних чинилаца на демографску структуру карактеристичних за урбане центре.¹⁰ Старосна структура становништва Бањског и Карановачког среза требало је да да буде репрезентативна за целу земљу. Јакшић је поменуте срезове изабрао зато што су у демографском погледу били различити – у Бањском срезу прираштај становништва био је висок, док је у Карановачком био низак. Стога је сматрао да ће посматрани заједно, ова два среза дати најприближнију слику стања у целој Србији. Јакшић је становништво наведених области поделио на петогодишње старосне групе, у складу са већ установљеном праксом у развијеним земљама.¹¹ С обзиром на то да су само мушка лица била пописана по годинама старости, изведена старосна структура односи се само на мушки део популације.

У следећој табели приказана је расподела становништва према узрасту коју је извео Јакшић. У табели смо задржали одредницу „Србија” за податке који се односе на становништво поменута два среза, пошто сматрамо да у знатној мери одражавају демографску слику и у осталим деловима Србије тога време.

Табела 1. Расподела мушког становништва према узрасту у Београду и Србији (Бањском и Карановачком срезу) 1854. године¹²

Узраст	На 1.000 становника	
	Београд	Србија
1–5	101	181
6–10	69	141
11–15	116	126
16–20	177	115
21–25	127	89
26–30	130	86
31–35	83	62
36–40	73	56
41–45	38	36
46–50	33	38

¹⁰ Јакшић је старосну структуру становништва Београда упоредио са старосном структуром становништва Париза и данских градова. Видети: В. Јакшић, *нав. дело*, 236–237 [С обзиром на то да су критеријуми пописа становништва у наведеним градовима били различити, њихово поређење није довољно релевантно, па га из тог разлога овде и не наводимо].

¹¹ У домаћој статистичкој литератури 19. века старосне групе рачунате су од прве године живота (1–5, 6–10...). Нејасно је да ли су у прву старосну групу убрајана деца од момента навршене прве године или и деца која су се налазила у првој години живота; претпостављамо да су убрајана и деца пре навршене прве године, с обзиром на то да су у статистици умрлих навођена деца већ од првог месеца старости. У савременој статистичкој литератури уобичајено је рачунање старосних група од момента рођења (0–4, 5–9...).

¹² Извор података за табелу: В. Јакшић, *Число и покрет људства у Београду*, 261.

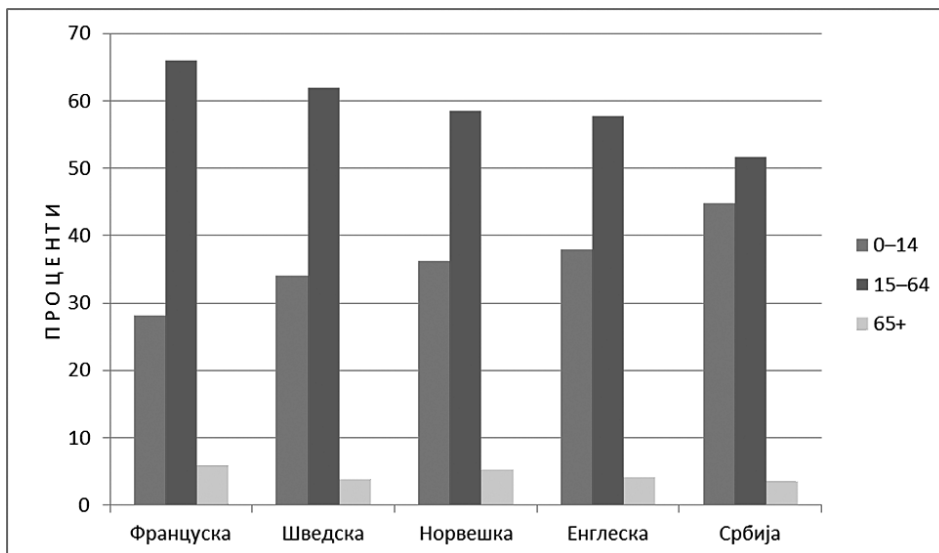
51–55	17	16
56–60	18	18
61–65	8	10
66–70	5	10
71–75	4	4
76–80	1	5
81–85	0,5	3
86–90	0,3	1
91–95	–	0,3
96–100	–	0,3

У Србији је, посматрано кроз призму стања у Бањском и Карановачком срезу, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама. Број становника био је највећи у најмлађој старосној групи – од прве до пете године живота, а потом је постепено опадао са порастом година старости. Више од половине становништва било је млађе од 20 година. Млада старосна структура била је последица високог наталитета – Србија је током 19. века имала стопе наталитета које су биле међу највишим у Европи.¹³

Старосна структура становништва Београда разликовала се од остатка земље. Најбројнију категорију становништва српске престонице чинили су мушкарци у узрасту 16–20 година, а потом у узрасту 25–30 и 21–25 година. Високи удео становништва у млађој радноактивној доби био је у великој мери последица механичког кретања становништва. Београд је средином 19. века имао највећу стопу имиграције у Србији, а највећи удео у миграцијама становништва имали су управо мушкарци у наведеним старосним групама. Најбројнију групу становништва – у узрасту 16–20 година, чинили су махом занатски и трговачки шегрти, као и ђаци београдских школа, који су у највећем броју потицали са села.

У наредном графикону старосну структуру мушког становништва Србије средином 19. века упоредили смо са аналогним подацима из других европских земаља за које су нам доступни подаци из тог периода.

¹³ Стопе природног кретања становништва званично се објављују од 1862. године. У раздобљу од 1862. до 1873. стопа наталитета у Србији износила је 44,8‰. У европским оквирима већа стопа наталитета забележена је само у области Војне границе (48,2‰). Нешто ниже стопе наталитета имале су Русија (44,0‰), Саксонија (43,0‰) и Угарска (42,8‰). У суседној Влашкој ова стопа била је знатно нижа – 33,4‰, Грчкој – 28,6‰, а на сличном нивоу стопе наталитета биле су и у западноевропским земљама. Видети: „Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873”, *Државопис Србије* VIII, 1874, 119; Пре почетка званичног праћења природног кретања становништва, Владимир Јакшић је на основу матичних књига израчунао просечну стопу наталитета за период 1837–1852, која је износила 35,3‰, и за 1854. годину – 34,7‰. Видети: В. Јакшић, „Покрет људства Србије у години 1854”, *Гласник Српског ученог друштва* VII, 1855, 307 [Ове стопе су знатно ниже него у периоду после 1862. С обзиром на то да су добијене на основу податка из матичних књига чије је вођење било у зачетку, нисмо сигурни да су подаци до 1854. године сасвим тачни].

Графикон 1. Пропорционална расподела мушког становништва појединих европских земаља према узрасту средином 19. века¹⁴

Међу посматраних пет земаља, Србија је имала највећи удео становништва млађег од 15 година, најмањи удео одраслог, радно активног становништва (15–64) и најмањи удео становништва старијег од 65 година. На другој страни спектра налазила се Француска, која је имала најмањи удео младог становништва, а највеће уделе одраслог и становништва старијег од 65 година. Наведене земље средином 19. века биле су у различитим фазама демографског развоја. Земље Западне и Северне Европе налазиле су се у првој фази демографске транзиције за коју је карактеристично опадање морталитета. Највећи број становништва старијег од 65 година имале су Француска и Норвешка – земље у којима је опадање морталитета почело раније него у другим земљама. Француска је имала најмањи удео младог становништва; у тој земљи наталитет је почео да опада раније него у другим европским земљама, па се процес опадања наталитета одвијао паралелно са опадањем морталитета.¹⁵ Србија се средином 19. века још увек налазила у предтранзиционој фази, коју карактеришу високе стопе наталитета и морталитета, што се одразило на њену старосну структуру – велики број младог и мали број старог становништва.

¹⁴ Извори података за табелу: за Србију, исто као у Табели 1; за остале земље: В. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London & Basingstoke 1975, 35, 44, 50, 52 [Подаци за Шведску су из 1850. године, Енглеску и Француску из 1851, а за Норвешку из 1855. године. Као што је већ поменуто, старосне групе за Србију подељене су: 1–15, 16–65 и 66+].

¹⁵ Е. А. Wrigley, “The Fall of marital fertility in nineteenth-century France: exemplar or exception”, *European Journal of Population* I, 1985, 31–60; Michael Drake, *Population and Society in Norway 1735–1865*, Cambridge University Press 1969, 156.

*

Прва анализа старосне структуре целокупног становништва Србије извршена је почетком последње деценије 19. века, на основу података из пописа 1890. године. У наредној табели представљени су подаци о старосној структури градског, сеоског и укупног становништва. У категорију градског становништва уврштени су житељи насеља која су имала статус вароши и варошица; у њима је 1890. године живело 13,25% становништва Србије.¹⁶

Табела 2. Расподела градског, сеоског и целокупног становништва Србије према узрасту 1890. године¹⁷

Узраст	На 1.000 становника		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	134	189	182
6–10	111	151	145
11–15	106	108	107
16–20	117	102	104
21–25	103	74	78
26–30	90	80	81
31–35	60	47	49
36–40	74	67	68
41–45	43	33	34
46–50	51	50	50
51–55	28	21	21
56–60	32	32	32
61–65	16	14	14
66–70	15	16	16
71–75	6	4	4
76–80	7	8	7
81–85	2	1	2
86–90	2	3	2
91–95	0,5	0,5	0,5
96–100	0,6	0,9	0,8
преко 100	0,1	0,3	0,2
непознато	1,8	0,4	0,6

С обзиром на то да је сеоско становништво чинило око 87% целокупне популације, његово учешће је у већој мери опредељивало укупну старосну

¹⁶ Те године у Србији су 24 насеља имала статус вароши, а 74 статус варошице. Видети: *Статистика Краљевине Србије 1/5, 1893, XXII, LIII.*

¹⁷ Извори података за табелу: *Статистика Краљевине Србије 1/5, LIV.*

структуру становништва. У сеоским срединама је, као и средином 19. века, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама; учешће становника узраста до 15 година износило је 45%. Таква старосна структура је, као што је већ речено, била последица високих стопа наталитета, чија је вредност све до краја 19. века била изнад 40%.¹⁸ И у градским срединама највећи број становника био је у млађим старосним групама, али је њихова концентрација у старосној категорији до 15 година била мања него на селу – 35% укупног броја становника. Радноактивног становништва (16–65 година) било је више у градским (61%) него у сеоским (52%) срединама. Нисмо сигурни који је узрок наизменичном опадању и порасту броја становника у категоријама старости преко 20 година. С обзиром на то да се ради о готово правилном ритму који се понавља до највиших старосних категорија, склони смо да то припишемо недостацима метода пописивања година (деценијском заокруживању) и неадекватној класификацији у старосне групе.

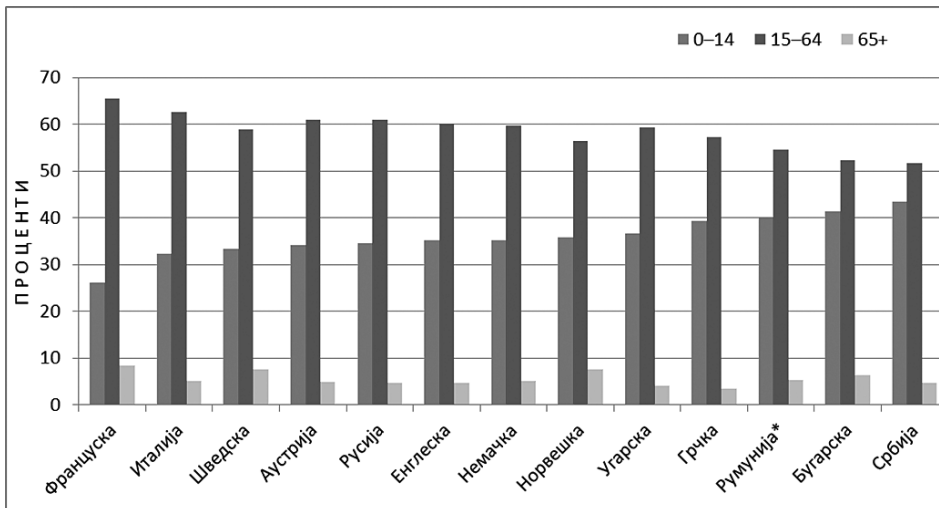
Учешће становника старости преко 65 година било је приближно исто и у градским и у сеоским срединама – око 3,3%. У поређењу са стањем какво је било средином 19. века, у сеоским срединама је 1890. године учешће мушке популације старије од 65 година било веће: учешће у укупној популацији ове старосне групе 1854. године износило је 2,5%, а 1890. године порасло је на 3,5%. Пораст броја старијих становника углавном указује на побољшање животних услова које доводи до продужетка животног века.

Поређење старосне структуре становништва Србије и других европских земаља приказано је у следећем графикону.¹⁹

Када се подаци из Графикона упореде са подацима из средине 19. века (в. Графикон 2), видимо да је однос између земаља за које располажемо подацима из оба периода био сличан. Најмањи удео младог, а највећи удео одраслог становништва имала је и даље Француска. Насупрот њој, Србија је имала сразмерно највећи број младог и најмањи број одраслог становништва. За последње деценије 19. века доступни су нам и подаци о старосној структури појединих земаља Источне и Јужне Европе. Земље у окружењу Србије – Бугарска, Румунија и Грчка, имале су, у поређењу са земљама Северозападне Европе и Русије, већи удео младог и мањи удео одраслог становништва. Ипак, и у поређењу са земљама из свог окружења, Србија је имала већи удео младог и мањи удео радно активног становништва.

¹⁸ „Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године”, *Државопис Србије* XVII, 1893, XXI.

¹⁹ У *Статистички Краљевине Србије I/5* подаци из Србије су такође поређени са подацима из других земаља (страна LIV). С обзиром на то да није наведено на које се године односе дати подаци, већ само да су приказани према Scheel, *Handbuch der Statistik*, публикацији која је, колико знамо, објављена 1879. године, у овом раду смо за поређење узели податке који су хронолошки ближи 1890. години, а изнети су у већ наведеном делу В. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*; у овој публикацији наведени су и подаци за неке земље из Источне и Југоисточне Европе, којих нема у *СКС I/5*.

Графикон 2: Пропорционална расподела становништва европских земаља према узрасту око 1890. године²⁰

Сразмерно највећи број становника старијих од 65 година имале су Француска и Скандинавске земље. Као што је већ речено, у овим земљама опадање морталитета почело је раније него у другим европским земљама. Подаци о броју особа старијих од 65 година у Бугарској не могу се сматрати релевантним²¹, док подаци дати за Румунији нису у овом погледу компаративни, пошто обухватају и становништво узраста 60–65 година.

*

Структура становништва према узрасту није истоветна у мушком и женском делу становништва. Полно-старосна структура резултат је дугорочног деловања природног (наталитет и морталитет) и механичког (миграције)

²⁰ Извори података за графикон: за Србију, исто као и у Табели 2; за остале земље: В. R. Mitchell, *нав. дело*, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 47, 50, 52. Подаци за Аустрију, Угарску, Немачку, Норвешку и Шведску односе се на 1890. годину, за Италију на 1881, за Бугарску на 1888, за Грчку и Румунију на 1889, за Француску и Енглеску на 1891, за Русију на 1897. годину. Подаци за Румунију представљени у трећој колумни односе се на становништво старије од 60 година. У овој публикацији дати су и подаци за Србију (стр. 47) који су преузети из наведене свеске *Статистике Краљевине Србије*. Иако су у овој *Статистици* старосне групе, као што смо већ навели, почињале од прве године старости, у публикацији В. R. Mitchell идентични подаци представљени су од нулте године, аналогно подацима који су дати за друге земље.

²¹ Изненађујуће велики број особа старијих од 65 година који је регистрован у Бугарској изазвао је сумњу у тачност ових података и код оновремених статистичара, видети: *Статистика Краљевине Србије* V/5, LIV. На основу увида у број старих особа у Бугарској у наредним пописима, дознајемо да је њихово учешће у укупној популацији почетком 20. века било знатно мање него 1888, због чега претпостављамо да подаци из те године нису поуздани, видети: В. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, 31.

кретања становништва. Према демографским законитостима, увек се рађа више мушкараца него жена. Због већег морталитета мушке деце, нарочито у првим годинама живота, између 20. и 40. године живота успоставља се равнотежа између полова у укупном становништву. После 40. године, морталитет мушкараца постаје већи, што доводи до већег броја жена у старијим старосним групама. На структуру становништва према полу и узрасту делују и миграције. С обзиром на то да већину миграната чине мушкарци у радноактивној доби, миграциона кретања нарушавају природну равнотежу између полова у појединим старосним групама.²²

У следећој табели представили смо пропорционални однос броја жена и мушкараца у градским и сеоским срединама, као и у целокупној популацији, унутар петогодишњих старосних група.

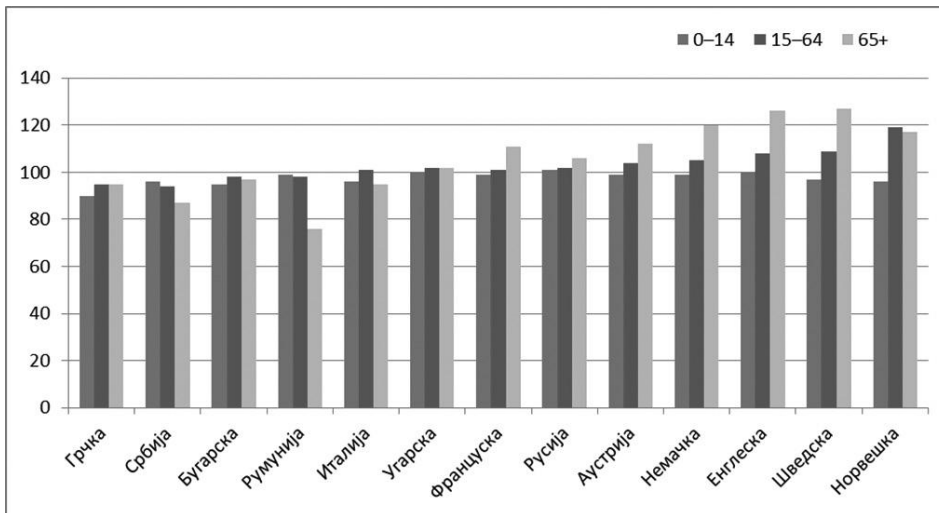
Табела 3. Број жена на 100 мушкараца по старосним групама у градским и сеоским срединама²³

Узраст	На 100 мушкараца било је жена		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	97	99	99
6–10	97	97	97
11–15	74	95	92
16–20	64	105	98
21–25	51	98	88
26–30	87	109	105
31–35	75	94	91
36–40	81	100	97
41–45	74	90	87
46–50	80	97	95
51–55	62	75	73
56–60	98	111	109
61–65	61	56	57
66–70	89	90	90
71–75	82	78	78
76–80	100	97	99
81–85	93	73	75
86–90	154	83	88
91–95	89	70	73
96–100	100	77	70
Преко 100	115	60	71
Непознато	15	70	45
Укупно	78	98	95

²² Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 340.

²³ Извор података за табелу: *Статистика Краљевине Србије* 1/5, LV.

У складу са демографским законима по којима се рађа више мушке него женске деце, и у сеоским и у градским срединама број мушкараца у узрасту до десете године живота био је нешто већи од броја жена. У узрасту преко десет година, у градовима је број мушкараца био већи од броја жена, што је била последица имиграција, док је на селу њихов бројчани однос био уједначенији. Мишљења смо да наизменични пораст и опадање сразмерног броја жена и мушкараца у узастопним старосним групама не одговара реалном стању већ да је, као и у случају расподеле целокупног становништва према узрасту, последица недостатака у начину груписања података о годинама старости. Велика диспропорција нарочито је уочљива на селу, у старосним групама преко педесете године, у узрастима када је већа вероватноћа заокруживања година старости. Стога сматрамо да класификовање становништва према полу у веће старосне групе може да пружи слику која је приближнија реалном стању. Пре него што то урадимо, приказаћемо сразмерно учешће жена у појединим старосним групама у европским земљама.

Графикон 3. Број жена на 100 мушкараца по старосним групама у европским земљама око 1890. године²⁴

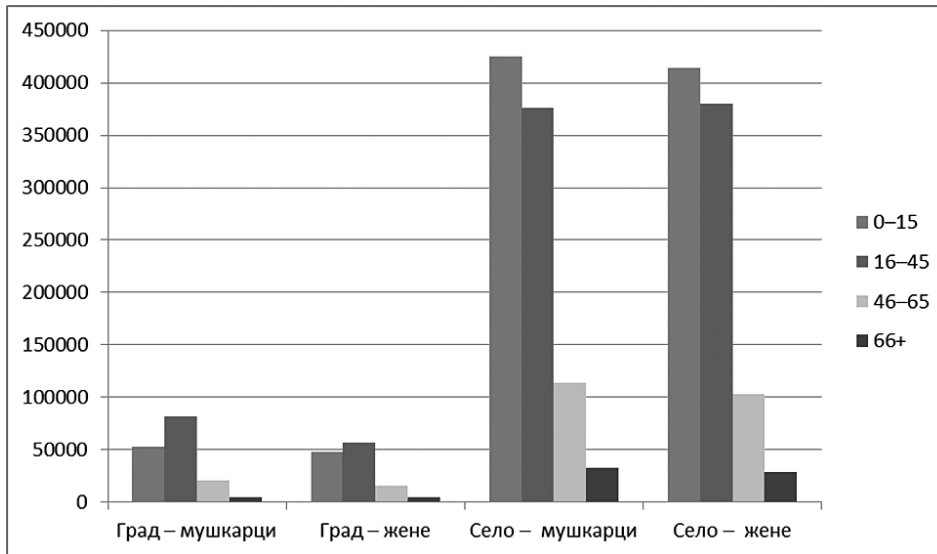
У земљама Западне и Северне Европе број жена у укупној популацији био је већи од броја мушкараца. Један од разлога за такву полну структуру биле су миграције у земље новог света, у којима је у већем броју учествовао мушки део популације. У већини тих земаља број мушкараца био је већи од броја жена у узрасту до петнаесте године, да би у старијим узрастима број жена надмашио број мушкараца. Највећи удео жена у укупној популацији био је у најстаријим узрастима. Разлог томе је, поред миграција, био и већи морталитет мушкараца у старијој доби. Слична старосна структура била је

²⁴ Извор података: као за Графикон 2.

и у Русији, с тим што је у овој земљи учешће жена било веће и у категорији становништва млађег од петнаест година.

У земљама Југоисточне Европе мушкарци су били већинско становништво. У Србији и Румунији број жена у укупној популацији опадао је са повећањем година живота; нарочито велику диспропорцију мушког и женског пола у групи најстаријих становника имала је Румунија.

У наредном графикону податке о старости становништва у Србији груписали смо у четири старосне групе: младо становништво (1–15 година), млађе радно активно становништво (16–45 година), старије радно активно становништво (46–65 година) и становништво преко 66 година старости. Наведене старосне групе разматране су на нивоима расподеле становништва према полу и типу насеља.

Графикон 4. Расподела становништва Србије на старосне групе према полу и типу насеља 1890. године (у апсолутним износима)²⁵

Највећи удео радно активног становништва био је у концентрисан у мушком делу популације у градским срединама. Нарочито је велико било учешће млађег радноактивног становништва (16–45 година), које је било четири пута бројније од старијег радноактивног становништва. Сличне разлике учешћа поменутих старосних група, али у мањем распону, биле су присутне и у женском делу градског становништва.

У сеоским срединама најбројније становништво међу припадницима оба пола било је испод 15 година старости. У групи млађег радноактивног становништва, која је следила по бројности, веће је било учешће жена него

²⁵ Извор података за графикон: *Статистика Краљевине Србије 1/5, ЛIII.*

мушкараца. Претпостављамо да су разлог томе биле миграције мушког становништва у градске средине. У старосним групама 45–65 и преко 65 година учешће мушкараца било је нешто веће од учешћа жена. С друге стране, у градским срединама, жене су биле бројније од мушкараца само у најстаријој групи становништва.

На полно-старосну структуру утицао је и морталитет становништва. Поређењем расподеле смртности према полу и узрасту видимо да су у градским срединама морталитету међу одраслим становништвом у већој мери били изложени мушкарци, а у сеоским срединама жене.¹ Ове разлике у морталитету према полу и месту становања биле су последица различитог положаја и улоге жена и мушкараца у градској и сеоској привреди. У граду радно активно становништво у огромној већини чинили су мушкарци; због услова на раду били су изложени већој смртности него жене, чије радне улоге углавном нису превазилазиле оквире породичног домаћинства. У сеоском начину живота и привређивања, жене су биле изложене тежим условима живота и рада, па самим тим и већој смртности него градске жене.

*

Србија је у 19. веку имала велики удео младог становништва и, сразмерно томе, мањи удео одраслог и старог становништва. Наведене демографске одлике сврставале су је у земље са *демографски прогресивним* становништвом. Млада старосна структура била је првенствено последица високих стопа наталитета. Мањем уделу одраслог и старог становништва доприносили су и високе стопе морталитета. Све до почетка 80-их година 19. века Србија је, као и већина земаља Источне и Југоисточне Европе, била у предтранзиционој фази демографског развоја. Почетком девете деценије у Србији је отпочела прва фаза демографске транзиције, коју је карактерисало опадање стопа смртности. Стопе наталитета и даље су биле високе, а њихово благо опадање приметно је тек на измаку 19. века. Такви трендови демографског развоја доприносили су одржању младе старосне структуре становништва Србије.

Сматра се да млада старосна структура неповољно утиче на привредну структуру и развој, пошто терет издржавања великог броја становника недораслих за рад пада на сразмерно мали број одраслих, за рад способних становника. Економски ресурси за подизање младих генерација у таквим

¹ Размере смртности жена и мушкараца у Србији биле су током 70-их и 80-их година 19. века на нивоу европског просека: на 100 умрлих жена долазило је у просеку 107 умрлих мушкараца. Видети: Б. Јовановић, *Попис људског у Кнежевини Србији 1874*, Београд 1881, 35; „Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године”, *Државни попис Србије XVII*, 1893, XLIV–XLV. Први подаци о расподели смртности према полу и узрасту којима располажемо су из 1893. године. У сеоским срединама, морталитет мушкараца био је већи до петнаесте године живота (65% мушког морталитета дешавало се у овом узрасту, наспрам 60% женског). У фертилном периоду (узраст 16–45) распрострањеност женског морталитета била је већа од мушког (21,5%, наспрам 17,0%); и по завршетку фертилног периода смртност жена била је већа од смртности мушкараца, али у мањим размерама. У градским срединама у узрасту преко 20 година смртности су били изложени у знатно већој мери мушкарци него жене. Видети: *Статистички годишњак Србије I*, 1895, 77.

демографским условима су ограничени, што се негативно одражава на њихово стасавање, а велики број младог и мали број одраслог становништва неповољно се одражава и на међугенерациски процес преношења материјалних и нематеријалних добара.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

AGE STRUCTURE OF SERBIAN POPULATION IN THE 19TH CENTURY

by

ALEKSANDRA VULETIĆ, Ph.D.
The Institute of History, Belgrade, Serbia

SUMMARY: This paper analyzes the age structure of the population in Serbia in the 19th century, based on the data from the censuses carried out in 1854 and 1890. The analysis showed that Serbia in the 19th century had a large share of young population and proportionally smaller share of the adult and old population. These demographic characteristics ranked it among the countries with *demographically progressive* population. The young age structure was primarily the result of high fertility rates. High mortality rates contributed to a smaller share of the adult and old population. Until the beginning of the 1880s, Serbia, like most countries in the Eastern and Southeastern Europe, was in pre-transitional stage of demographic development, characterized by high birth and mortality rates. At the beginning of the 1880s, in Serbia began the first phase of demographic transition marked by declining mortality rates. Birth rates were still high, and their slight decrease occurred at the end of the 19th century. Such trends of demographic development contributed to the maintenance of the young age structure of the Serbian population.

The age structure of the population was not identical in urban and in rural areas. Adult, working age population was much more represented in cities and there were proportionally lesser population under 15 years of age than in villages. These differences were largely the result of intensive migration to urban areas, since most of the urban immigrants were able-bodied adult men. Given that the vast majority of the population in Serbia lived in rural areas, the age structure of rural population significantly influenced the configuration of age structure of the whole country.

KEYWORDS: population, demography, age structure, Serbia, 19th century